

ОФОРМЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ ЖІНКИ ЗА ШЛЮБНО-СІМЕЙНИМ ПРАВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Світлана ПОЛЯРУШ (м. Кіровоград)

Стаття присвячена правовому становищу жінки за шлюбно-сімейним правом Київської Русі.

Ключові слова: правовий статус жінки, шлюбно-сімейні відносини, Київська Русь, давньоруське право.

The article is devoted to the legal status women in family law during the period of Kyivan Rus.

Key words: Legal status of a woman, matrimonial relations, Kyiv Rus, Old Russian law.

Сучасний правовий статус жінки в шлюбно-сімейних відносинах в Україні ґрунтується на глибокому історичному корінні. Оформлення державними органами зазначеної правової категорії відбувалося на фоні складних політичних процесів і постійного змагання західної і східної традицій права в Київській Русі. Стаття має на меті проаналізувати валив звичаєвого права та зазначених вище традицій на формування правового становища жінки у шлюбно-сімейних стосунках Давньоруської держави.

Процес становлення давньоруського права традиційно вчені юристи й історики (М.В.Гримич [1], О.П.Івановська [3], А.С.Чайковський [4], Є.О.Харитонов, О.І. Харитонova [8]) поділяють на декілька періодів. Критерієм поділу є або встановлення єдиної князівської влади над двома історичними центрами Київської Русі, або введення християнства. Так, О.Івановська виділяє два етапи: до IX ст. – докняжий етап, що характеризувався відсутністю єдиної централізованої влади київського князя, пануванням місцевих та племінних звичаїв, другий – середина IX – друга половина XIV ст. – земсько-князівський етап, коли відбувається заміна звичаєвих норм писаними. Є.О.Харитонов та О.І.Харитонova теж називають два періоди: VI – середина IX ст. – перехід від каузального (причинного) права до звичаєвого; друга половина IX–X ст. – перехід від

звичаєвого (усного) до писаного права. У нашій статті ми будемо орієнтуватися на дохристиянський і християнський періоди давньоруської історії.

На першому етапі звичай як джерело права виступає провідним регулятором суспільних відносин, на другому етапі відмічаються перші спроби держави перетворити звичай у юридичну норму шляхом кодифікації.

Звичаєве право довгий час було провідним чинником в управлінні суспільством. Існує достатньо багато визначень його суті. На нашу думку, досить влучним є визначення, запропоноване О.С.Яворською: “Звичаєве право – це сукупність усталених через їх багаторазове застосування у практиці повсякденного життя, загальноприйнятих правил поведінки, що забезпечуються моральними устоями, національними традиціями, соціальною зрілістю суспільства в цілому” [9].

Звичай характеризує зміст поведінки людей, тоді як моральні норми характеризують спосіб дотримання суспільної дисципліни. Норми звичаєвого права зберігаються в народній пам’яті у формі певних психологічних переживань і почуттів, що зовнішньо проявляються у вигляді чину (обрядодії процесуального характеру). Дослідниця Л. Костенко наголошує, що звичай порушується набагато рідше закону через те, що сприймається кожною особою як життєво необхідний, тому має значно більшу силу впливу на людей [5].

Звичаєвому праву України притаманні деякі особливості: насамперед, це яскрава обрядовість. Особливо багатим на обрядодії було процесуальне право. Другою особливістю була публічність, що виявлялася в широкому залученні громадськості до “чинів”, а це пояснювалося намаганням у разі судового розгляду справи представити в майбутньому максимальну кількість свідків.

Зазначимо, що саме за доби Київської Русі значна частина норм звичаєвого права була зафіксована в письмових джерелах того часу й проіснувала майже в незмінному стані аж до XIX ст. Збереглося навіть українське прислів’я: “Немає краю без свого звичаю. Звичай – другий закон”.

Особливо консервативними у цьому контексті були шлюбно-сімейні відносини. Норми звичаєвого права відігравали провідну роль у сімейних стосунках селянського стану аж до початку XX ст.

У свідомості давніх слов’ян панувало шанобливе й навіть сакральне ставлення до жінки. У дохристиянських релігійних культах було досить багато божеств жіночої статі, яким поклонялися наші пращури.

Шлюб, ймовірно, у переддержавному суспільстві розглядався як звичайна майнова угода, яку досить просто укласти, але просто й розірвати. Шлюбно-сімейне право цього періоду допускало полігамію, а формами

шлюб були купівля, викрадення й приведення нареченої у свою оселю. Відголоски цих звичаїв збереглися до прийняття християнства на Русі.

Особисті стосунки в сім'ї, а отже й статус жінки, безпосередньо залежали від форми укладення шлюбу. Так, при викраденні нареченої до неї ставилися як до власності, а от при шлюбі-угоді між родичами наречених, коли за дівчиною давалося придане, ймовірніше, стосунки набували рівноправного характеру.

Розлучення за нормами звичаєвого права теж було досить простою процедурою. У випадку шлюбу з приданим, можливо, навіть жінка була ініціатором переривання стосунків [6, с. 103].

Із введенням християнства яскраво проявилася рецепція візантійського законодавства у сімейне та спадкове право Київської Русі, хоча при регулюванні речових та зобов'язальних відносин переважав вплив римського та західноєвропейського права.

Візантійське законодавство ґрунтувалося на канонічних уявленнях про шлюб. До Київської Русі прийшли такі збірки церковного права, як "Номоканон", "Еклога", "Прохірон". Однак, якщо візантійські світські джерела трактували шлюб як звичайну світську угоду, то християнська церква перетворила шлюб на одне із семи таїнств. Визначальним у шлюбі стала християнська любов до однієї людини, що ґрунтувалася не на прагматичному фізичному началі, а на духовній близькості осіб. Православна церква романтизувала шлюб. Він став розглядатися як пожиттєвий стан, а розлучення вважалося не Божою справою.

Вплив християнської церкви на становище жінки в суспільстві Київської Русі неоднозначно оцінюється дослідниками. Зокрема, викликає інтерес думка О.М.Ярмонової. Вона наголошує, що начеб-то дії церкви були спрямовані на підвищення статусу жінки в сім'ї шляхом знищення пережитків язичництва, що принижували її (багатожонство, наложництво, крадіжка та купівля нареченої). У той же час, церква намагалася втиснути кожного індивіда в певні соціальні рамки, віддаючи жінку у владу чоловіка. "В святы с этим, - підкреслює дослідниця, - можна прийти к выводу, что женщина скорее больше потеряла, чем приобрела от принятия христианства на Руси, потому что церковь, лишив женщину возможности самореализоваться в общественной и политической жизни, в конечном счете не представила ей способов самостоятельной защиты своих прав от мужчин, под власть которых ее отдавала церковь, а священнослужители не смогли защитить интересы женщины в связи с тем, что привилегированные слои обладали значительной властью и не хотели отказываться от полных прав на женщину, а подчас и не на одну, а подвластные слои общества долгое время не признавали значение церковных таинств, и в большей степени придерживались языческих традиций" [11].

Законотворчість панівних класів розкривалася в князівських церковних уставах (Володимира Святославича та Ярослава Мудрого), договорах князів між собою, з народом та у міжнародних угодах.

У зазначених історичних джерелах обмаль інформації про правовий статус жінки в шлюбно-сімейних відносинах, адже більшість норм, якими керувалися в цій сфері суспільних відносин, містилися у звичаєвому праві, котре довго ще не фіксувалося у писаній формі. Ті ж норми, які трапляються в названих джерелах Київської Русі, ймовірно є нормами винятковими, що врегульовували відносини, яких не торкалися звичаї. Водночас, держава намагалася встановити пріоритетний статус жінок заможних верств населення, тому й згадувала про них у різних документах.

Той факт, що жінок називають не за власним ім'ям, а за ім'ям батька свідчить, ймовірно, про ієрархічність мислення авторів джерел, ніж про підлегле становище жінки. Адже людина у феодальному суспільстві не уявлялася поза ієрархічними груповими зв'язками (залежності й підлеглості).

За часів Київської Русі шлюбний вік (мінімальний вік вступу до шлюбу) зорієнтований був на візантійське законодавство й становив для дівчат – 12–13 років, а для юнаків – 14–15 років. Але ці норми застосовувалися у середовищі привілейованих верств населення. У сільській громаді узвичаєним був шлюбний вік для дівчат – 16–17 років, а для хлопців – 18–19 років.

Існувало правило свободи обрання наречених, але більш прийнятним у суспільстві було одружуватися за дозволом батьків. Саме домовленість між батьками молодих про намір одружити дітей була тією базою, на основі якої складалися всі подальші договірно-зобов'язальні відносини [2].

Норми християнської моралі, які активно впроваджувала у світське життя церква, забороняли брати шлюб з родичами по прямій лінії споріднення аж до шостого коліна. Тут вони збігалися з нормами звичаєвого права й безболісно їх замінили.

Засуджувалися також шлюби з іновірцями. За ст. 19 “Уставу князя Володимира” шлюб руської жінки з представником іншої церкви призводив до застосування до неї санкцій у вигляді постриження в чернецтво та штрафом на користь митрополита.

Не заохочувалися церквою шлюби представників різних соціальних станів. Відбитком цієї політики стала ст.110 “Руської Правди” розширеної редакції, за якою одруження вільного чоловіка на рабині змінювало статус його на холопський (особисто підневільний).

Пізніше, якщо шлюб із селянкою чи холопкою укладав феодал, то жінка отримувала статус наложниці – “меншиці” чи “другої” дружини. Санкції були такі ж, як і за укладення шлюбу з представником іншої віри.

Церква всіляко засуджувала багатоженство й захищала права першої дружини.

У “Руській Правді” розширеної редакції відбився частково процес зміни правового статусу жінки від рівноправного з чоловіком до підлеглого. Ст. 88 проголошувала: “Хто убиєть жену, то тим же судом судити, яко же і мужа”. Іншими словами, у процесуальному праві вона розглядалася як повністю дієздатна особа, яка ще не була під опікою чоловіка. Хоча, ця ж стаття встановлює розмір штрафу за вбивство жінки. Він удвічі менший за штраф за такий же злочин щодо вільного чоловіка. Тут уже вимальовуються риси феодального суспільства з його відверто меншовартісним ставленням до жінки.

У церковному статуті Володимира Великого міститься норма, за якою насильство над боярськими дружинами й дочками каралося штрафами в розмірі від однієї до п’яти гривень золотом, а за інших – до п’яти гривень сріблом. Це теж суто феодальна норма, що закріплює соціальну нерівність жінок різних станів.

Необхідно зазначити, що у всьому комплексі світських правових актів Київської Русі не існувало спеціальних норм, які захищали сім’ю від злочинів. Такі норми містилися лише в церковних статутах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Зокрема, там передбачалися санкції за крадіжку та зґвалтування представниць вищого стану, за позашлюбний статевий зв’язок, за шлюб між родичами, за побої, статеві збочення та вбивство немовляти.

Стосовно ж майнових відносин у сім’ї, то можна стверджувати, що правовий статус жінки-дружини і жінки-матері був рівним чоловіковому статусу. Так, “Руська Правда” розширеної редакції стверджує, що у жінки і чоловіка могло бути роздільне майно (приватна власність), адже жінка приносила в сім’ю чоловіка придане. Після смерті чоловіка вдова отримувала частину спадщини й могла очолити сім’ю. Вона ставала опікуном своїх дітей. Мати вільно розпоряджалася тільки своїм майном. Після її повторного одруження опікуном майна дітей ставав вітчим, який зобов’язаний був зберегти майно до повноліття пасинків і мав право користуватися лише доходами від маєтку підопічного.

Влада батька, а по його смерті – матері над дітьми, за звичаєвим правом, була природною, адже вони дали останнім життя. У цьому питанні інтереси християнської церкви, як і князівської влади – збігалися з язичницькими звичаями.

Що ж до розлучення, то цікавою є думка Л. Подкоритової, яка наголошує, що статuti Володимира та Ярослава свідчать, що князі доручали духовній владі судовий розгляд деяких сімейних справ, проте тільки з обмеженого кола питань, а штрафні санкції були лише доходними статтями, необхідними для матеріального підтримання церкви. Штрафи за

справи з розірванні шлюбних стосунків ідуть на користь церкви, але про церковне судочинство мови ще не було [7]. Ймовірно, тут діяли звичаєві норми, адже заміна звичаїв візантійським правом обмежувалася ще й таким фактором, як народне сприйняття писаних норм. А за давніми звичаями ініціаторами розірвання шлюбу могли бути як чоловік, так і жінка. Тут вони мали рівний статус. Сама ж процедура розлучення зводилася до повідомлення спочатку в сімейному колі в присутності родичів і сусідів про свій намір за взаємною згодою та домовленістю розірвати стосунки. На такій нараді вирішувалися й майнові питання. Придане (нерухоме майно) залишалося за жінкою, яка поверталася до своєї батьківської родини, а віно (рухоме майно) залишалося за чоловіком. Розподіл дітей теж відбувався за домовленістю подружжя.

Дещо пізніше про розлучення стали повідомляти доменіальний суд місцевого феодала.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновки про домінуючу роль звичаєвого права в регулюванні шлюбно-сімейних стосунків у Київській Русі. А за ним статус жінки в сімейних правовідносинах був рівним статусу чоловіка того ж стану.

Хоча в давньоруській державі в писаних нормах жінці надавалися рівні з чоловіком особистісні, майнові та процесуальні права, однак, механізм їх захисту не був розроблений, що в подальшому призвело до втрати паритетного статусу жінки і чоловіка. Запозичення візантійського права і церковних норм у регулювання сімейних відносин відбувалося дуже повільно, спочатку торкалося переважно жіноцтва панівних верств населення і врешті-решт закріпило залежне становище жінки у сім'ї та суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX-початку XX ст. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
2. Іванов В., Озель В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом // Персонал. – 2007. – № 5.
3. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні: етнографічний аспект. – К.: Юрінком-Інтер, 2008. – 427 с.
4. Історія держави і права України: Підручник/ За ред. А.С.Чайковського. – К.: Юрінком-Інтер, 2006. – 512 с.
5. Костенко Л. Право звичаїв // Юридичний журнал. – 2006. – № 8.
6. Матвієнко М. Історичний розвиток правового регулювання сімейних відносин та правового режиму майна подружжя // Київський студентський журнал міжнародного права. – 2006. – № 3. – С. 97 – 106.
7. Подкоритова Л. Процес розірвання шлюбу в християнській Київській Русі // www.ruthenia.info
8. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Правова система України: між східною і західною традиціями права // www.xcomparativelaw.org.ua
9. Яворська О.С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин // www.anvou.org.ua

10. Яковлів А. Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993.

11. Ярмонова Е.Н. Правовое положение женщин на Руси с IX по XV века: Автореферат дис.... канд.юр.наук. – Ставрополь, 2004. – 30 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Поляруш Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії права України, сімейне й трудове право України.